

УДК 582.671: 581.45 : 57.012.4 : 581.132

О.М. КЛИМЕНКО

Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного
вул. Терещенківська, 2, Київ, Україна, 01601

АНАТОМІЯ ТА УЛЬТРАСТРУКТУРА КЛІТИН ЛИСТКІВ НАЗЕМНОЇ ФОРМИ ГЕТЕРОФІЛЬНОЇ ВОДНОЇ РОСЛИНИ *NUPHAR LUTEA* (L.) SMITH.

Наведені дані щодо анатомічної будови, ультраструктури хлоропластів, параметрів флуоресценції хлорофілу та вмісту пігментів в наземних листках водної гетерофільної рослини *Nuphar lutea* (L.) Smith. Показано високу пластичність фотосинтезуючого апарату цього виду, що обумовлює адаптацію рослин до зростання у повітряному оточенні.

Ключові слова: *Nuphar lutea*, листки, анатомія, ультраструктура клітин, пігменти, фотосинтез

Глечики жовті (*Nuphar lutea* (L.) Smith.) з родини *Nymphaeaceae* є водною багаторічною рослиною, яка зростає у водоймах з нерухомою та повільно текучою водою та охоплює ареал від Африки до північних районів Європи та Америки [7]. Рослини цього виду є яскравим прикладом гетерофілії, вони мають два типи листків: плаваючі та занурені, які створюють розетку на дні водойми на глибині від 0,5 до 3 метрів. Підводні листки перші з'являються навесні з насіння або на кореневищах, які перебували у спокої. Плаваючі листки утворюються пізніше та є основною фотосинтезуючою масою протягом літа. При зниженні рівня води *N. lutea* створює наземну форму “*terrestris*” або “*minoriflore*” [1], листки якої мають короткі черешки та зібрані в розетку на поверхні ґрунту (рис. 1).

В літературі наведені дані щодо морфології [1, 6, 15], анатомії листків *N. lutea* [2, 3], ультраструктури фотосинтетичного апарату [4], деякі показники його роботи [9, 16], вмісту пігментів [8] в плаваючих та підводних листках рослини. Проте, такі відомості щодо наземних листків *N. lutea* відсутні. Тому метою роботи було дослідити анатомічну будову, ультраструктуру хлоропластів, вміст пігментів та функціональні характеристики фотосинтезуючого апарату наземних листків *N. lutea*.

Матеріал і методи досліджень

Матеріал для вивчення збирали на р. Псьол поблизу с.м.т. Велика Багачка. Наземні листки брали з рослин, які зростали на відстані 2 метрів від води. Для фіксації вирізали ділянки мезофілу 0,5x1 см з середньої третини листової пластинки між краєм листка та центральною жилкою. Фіксацію 2,5 % глутаровим альдегідом та 1 % OsO₄, зневоднення в серії спиртів та заливку зразків в суміш епоксидних смол (епон-аралдит) проводили за загальноприйнятим методом [5]. Для світлової мікроскопії робили напівтонкі зрізи (0,5-1 мкм) на ультрамікромомі RMC MT-XL (США), фарбували 1% метиленовим синім та 0,12% толуїдиновим синім та вивчали під мікроскопом NF (Carl Zeiss, Germany). Для трансмісійної електронної мікроскопії зрізи завтовшки 55-70 нм виготовляли на мікромомі RMC MT-XL (США) та досліджували в електронному трансмісійному мікроскопі JEM 1230EX. Негативні зображення сканували і отримані цифрові зображення аналізували за допомогою програмного забезпечення UTHSCSA Image Tool 3.0.

Флуоресценцію хлорофілу вимірювали за допомогою флуорометра XE-PAM («Walz», Німеччина) за дії актинічного світла інтенсивністю від 30 до 1000 мкЕ·м⁻²·с⁻¹. Розраховували максимальний квантовий вихід флуоресценції (F_v/F_m), ефективний квантовий вихід фотосистеми II (Φ_{PSII}), фотохімічне (qP) та нефотохімічне (NPQ) гасіння флуоресценції [12].

Пігменти (хлорофіл та каротиноїди) екстрагували ацетоном. Кількість пігментів вимірювали на спектрофотометрі Specord M40. Розраховували вміст хлорофілу в 1 г сухої ваги [10].

Результати досліджень та їх обговорення

Продихи розташовуються на верхньому (абаксиальному) боці наземного листка, на нижньому боці наявні численні триклітинні гідропоти (211 на 1 мм^2 на поверхні листка), які за будовою подібні до сольових залозок [11]. Клітини верхньої епідерми овальної форми та вкриті товстою кутикулою. Клітини нижньої епідерми більші ($18,3 \pm 0,22$ мкм) за клітини верхнього ($11,2 \pm 0,12$ мкм), витягнуті в тангентальному напрямі. Палісадна паренхіма складається з 3-4 шарів циліндричних клітин, які відрізняються між собою за висотою, міжклітинники невеликі. Губчаста паренхіма складається з овальних клітин та великих міжклітинників - аеренхіми. В паренхімі трапляються астеросклереди та членисті молочники (рис. 2, а). За анатомічною будовою наземні листки *N. lutea* в основному подібні до плаваючих листків цієї ж рослини, але відрізняються більшою товщиною пластинки ($588 \pm 2,8$ мкм та $545,1 \pm 1,65$ мкм відповідно), більшими розмірами клітин нижньої епідерми ($18,3 \pm 0,22$ мкм та $14,2 \pm 0,18$ мкм відповідно), меншим парціальним об'ємом міжклітинників ($26,13 \pm 0,47$ % та $42,8 \pm 0,73$ % відповідно) (рис. 2, б) [2]. Такі ж відмінності спостерігаються між наземними та плаваючими листками гетерофільної водної рослини *Batrachium peltatum* (Shrank) Pres., наземні та плаваючі листки якої значно відрізняються за товщиною пластинки – товщина пластинки наземних листків складає 400 ± 36 мкм, плаваючих - 272 ± 17 мкм. Припускається, що збільшення товщини наземних листків викликана їх існуванням в більш посушливих умовах повітряного оточення порівняно з плаваючими листками [13]. Суттєві відмінності були знайдені між наземними та підводними листками *N. lutea*. У підводних листках відсутні продихи, кутикула дуже тонка, мезофіл недиференційований та складається з 2-7 шарів клітин, зменшується товщина листової пластинки та об'єм міжклітинників [2]. Така ж значна відмінність анатомічної будови наземних та придонних листків була показана на прикладі гетерофільної водної рослини *Ranunculus flabellaris* Raf. Такі зміни можуть бути спричинені сукупним впливом факторів зовнішнього середовища, повітряного та водного, які діють на різні типи листків гетерофільних рослин [17].

Рис. 1. Рослина наземної форми *N. lutea*

Ультраструктура клітин мезофілу наземних листків типова для фотосинтезуючих клітин: центральна частина клітини зайнята великою вакуолю, ядро овальної або витягнутої форми, інші органели розташовуються в периферичній цитоплазмі. Наявні асоціації хлоропластів, мітохондрій та пероксисом. Хлоропласти наземних листків розташовуються вздовж антиклінальних стінок клітин палісадної паренхіми, в них переважають невеликі грані з 2-5 тилакоїдами, наявні пластоглобули та поодинокі крохмальні зерна. В цитоплазмі клітин мезофілу присутні численні ліпідні краплі. За ультраструктурою хлоропластів наземні листки *N. lutea* подібні до плаваючих листків цієї рослини, але значно відрізняються від хлоропластів

підводних листків, які розташовуються вздовж периклінальних клітинних стінок та в гранах яких нараховується понад 40 тилакоїдів [4]. Подібні відмінності в ультраструктурі хлоропластів листків, їх розташуванні, кількості тилакоїдів в грані описано у інших водних гетерофільних рослин (*Rumex palustris* Smith. та *Ranunculus flabellaris* Raf.) [14, 17].

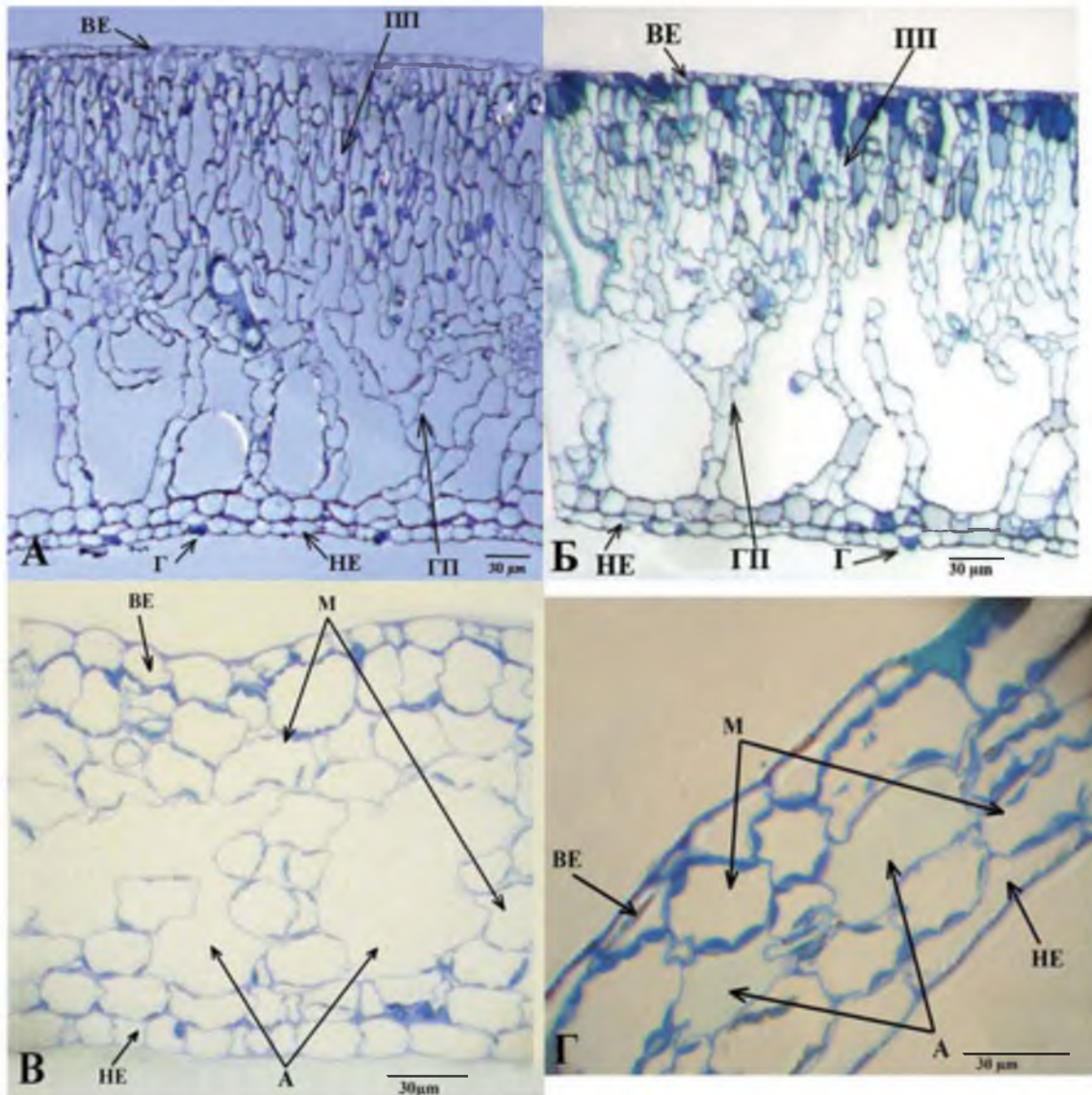

Рис. 2. Поперечні зрізи пластинок наземних (А), плаваючих (Б) і придонних листків (В, Г) *N. lutea* (світлова мікроскопія, 30 μm): ВЕ – верхній епідерміс; А – аеренхіма; ПП – палисадна паренхіма; Г – гідропоти; HE – нижній епідерміс; ГП – губчаста паренхіма, М – мезофіл.

Показник максимального квантового виходу фотохімічних реакцій ФСП (F_v/F_m) наземних листків в середньому становив 0,78, що вказує на задовільний стан досліджуваної рослини. Показники ефективного квантового виходу ФСП (Φ_{PSII}) та фотохімічного гасіння (qP) були високими у наземних листках за умов будь-якої інтенсивності актинічного світла (30, 60, 100, 200, 500, 1000 $\text{мкЕ}\cdot\text{м}^{-2}\cdot\text{с}^{-1}$). Оптимальною для наземних листків є інтенсивність світла 1000 $\text{мкЕ}\cdot\text{м}^{-2}\cdot\text{с}^{-1}$. Фотохімічне та нефотохімічне гасіння є конкурентними процесами, їх значення залежать від інтенсивності актинічного світла, тому його збільшення призводить до зменшення фотохімічного гасіння та відповідно збільшення нефотохімічного. Таким чином, наземні листки *N. lutea*, як і плаваючі, характеризуються ефективною роботою електрон-транспортного ланцюга в хлоропластах та адаптовані до високої інтенсивності світла порівняно з підводними

листками цієї ж рослини [4, 16]. Наземні та плаваючі листки *N. lutea* за ультраструктурою та функціональними показниками близькі до листків світлолюбних рослин, а придонні листки — до тіньолюбних.

Вміст хлорофілу *a* у наземних листках становив $6,35 \pm 0,78$ мг/г сухої речовини, хлорофілу *b* — $2,35 \pm 0,31$ мг/г сухої речовини, каротиноїдів — $1,70 \pm 0,12$ мг/г сухої речовини, співвідношення хлорофілу *a/b* — $2,74 \pm 0,07$. Вміст фотосинтетичних пігментів в наземних листках *N. lutea* несподівано виявився більшим, ніж у плаваючих листках при зростанні в умовах однакової інтенсивності світла. У плаваючих листках вміст хлорофілу *a* становив $4,66 \pm 0,32$ мг/г сухої речовини, хлорофілу *b* — $1,63 \pm 0,48$ мг/г сухої речовини, каротиноїдів — $1,41 \pm 0,27$ мг/г сухої речовини, співвідношення хлорофілу *a/b* — $2,88 \pm 0,08$. Припускається, що високий вміст хлорофілу в наземних листках є проявом пристосувальної реакції рослин до наземних умов існування, як це відомо для ряду інтродукованих в умови високогір'я рослин.

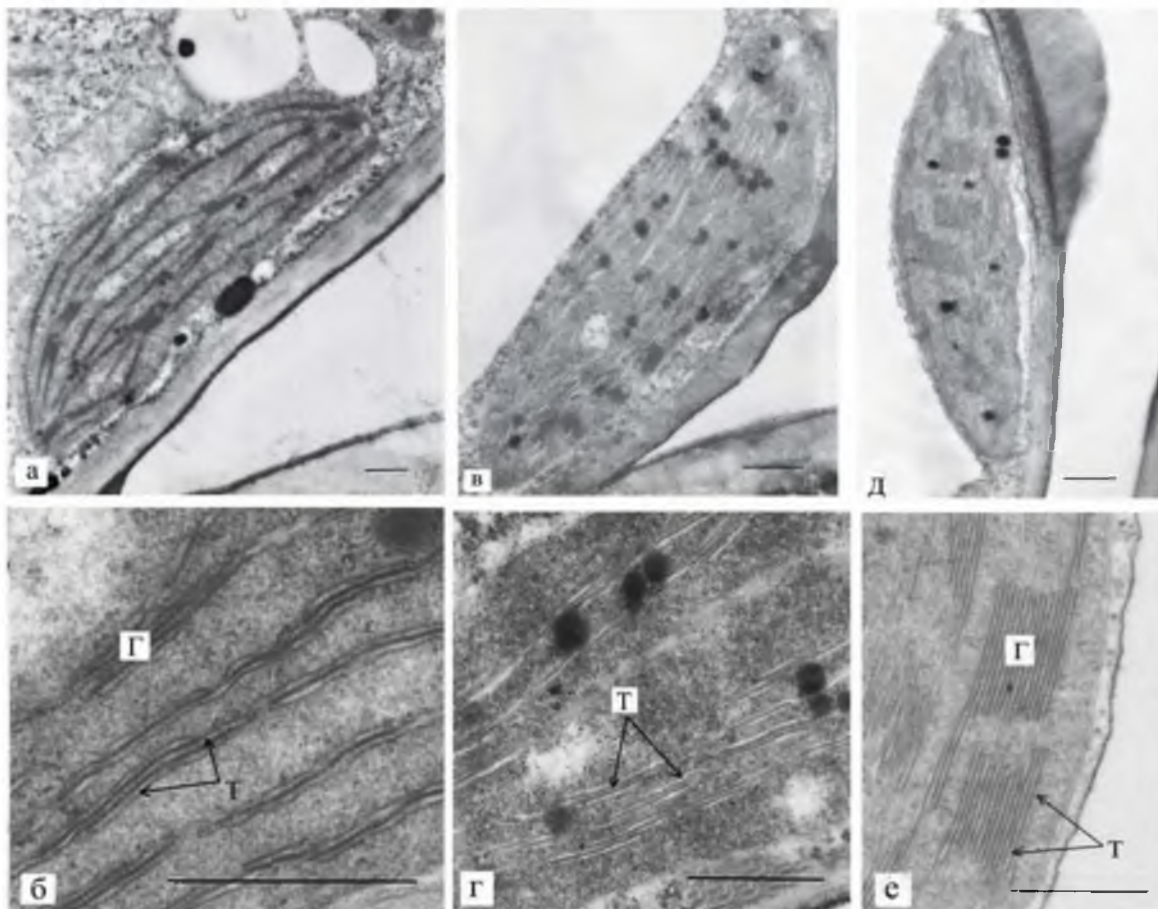

Рис. 3. Фрагменти клітин палисадної паренхіми плаваючих (а, б), наземних листків (в, г) і підводних (д, е) листків *N. lutea*; а, в, д – загальний вигляд хлоропластів; б, г, е – фрагменти гран хлоропластів (500 nm): Г – грана; Т – тилакоїд.

За вмістом пігментів наземні листки займають проміжне положення між плаваючими та підводними листками. Високий вміст хлорофілу не завжди пов'язується з фотосинтезом та може свідчити про реакцію пристосування водної рослини до існування на поверхні ґрунту, де пігментний комплекс в першу чергу реагує на зміни [10].

Висновки

На підставі вперше проведених досліджень мікроморфології та структурно-функціональної організації листків наземної форми водної гетерофільної рослини *N. lutea* встановлено, що за своєю анатомічною структурою та показниками флуоресценції хлорофілу вони подібні до листків світлолюбних рослин, як і плаваючі листки цієї рослини. Одержані дані свідчать про

пластичність фотосинтезуючого апарату *N. lutea*, що забезпечує процес фотосинтезу в умовах повітряного оточення і, таким чином, адаптацію рослини до зростання на березі річки.

1. Дубына Д.В. Кувшинковые Украины / Д.В. Дубына. — К.: Наук. думка, 1982. — 230 с.
2. Клименко О.М. Анатомічні особливості листків *Nuphar lutea* (L.) Smith. (*Nymphaeaceae*) / О.М. Клименко // Укр. ботан. журн. — 2011. — 68, № 2. — С. 265—270.
3. Зауралова Н.О. Ассимиляционный аппарат некоторых видов пресноводных растений / Н.О. Зауралова // Ботан. журн. — 1980. — 65, №10. — С.1439—1446.
4. Клименко Е.Н. Структурно-функциональные аспекты гетерофилии *Nuphar lutea* (L.) Smith.: ультраструктура и фотосинтез / Е.Н. Клименко // Цитология и генетика. — 2012. — 46, №5. — С.12—20.
5. Справочник по ботанической микротехнике. Основы и методы / [Барыкина Р. П., Веселова Т. Д., Девятов А. Г. и др.] — М.: Изд-во МГУ, 2004. — 312 с.
6. Arber A. Water Plants / A. Arber. — Cambridge: Cambridge University Press, 1920. — 436 p.
7. Cook C.D.K Aquatic plant book / C.D.K Cook. — Amsterdam: SPB Academic, 1996. — 228 p.
8. Klančnik K. Heterophylly results in a variety of “spectral signatures” in aquatic plant species / K. Klančnik, M. Mlinar, A. Gaberšček // Aquat. Bot. — 2011. — 98. — P. 20—26.
9. Kržič N.S. Photochemical efficiency of amphibious plants in an intermittent lake / N.S. Kržič, A. Gaberšček // Aquat. Bot. — 2005. — 83. — P. 281—288.
10. Lichtenthaler H.K. Chlorophylls and carotenoids: measurement and characterization by UV–VIS spectroscopy / H.K. Lichtenthaler, C. Buschmann // Current Protocols in Food Analytical Chemistry. John Wiley & Sons Inc, Canada. / Eds. Wrolstad, R.E. — 2000. — P. 171—179.
11. Lüttge U. Structure and function of plant glands / U. Lüttge // Ann. Rev. Plant Physiol. — 1971. — 22. — P. 23—44.
12. Maxwell K. Chlorophyll fluorescence – a practical guide / K. Maxwell, G.N. Johnson // J. Exp. Bot. — 2000. — 51, №345. — P. 659—668.
13. Nielsen S.L. Photosynthetic implications of heterophylly in *Batrachium peltatum* (Shrank) Pres. / S.L. Nielsen, K. Sand-Jensen // Aquat. bot. — 1992. — 44. — P. 361—371.
14. Mommer L. Submergence-induced morphological, anatomical, and biochemical responses in a terrestrial species affect gas diffusion resistance and photosynthetic performance / L. Mommer, T.L. Pons, E.J.W. Visser // Plant Physiol. — 2005. — 139. — P. 497—508.
15. Padgett D.J. A monograph of *Nuphar* (*Nymphaeaceae*) / D.J. Padgett // Rhodora. — 2007. — 109, № 937. — P. 1—95.
16. Snir A. Alterations in Rubisco activity and in stomatal behavior induce a daily rhythm in photosynthesis of aerial leaves in the amphibious plant *Nuphar lutea* / A. Snir, M. Gurevitz, Y. Marcus // Photosynth Res. — 2006. — 90. — P.233—242.
17. Young J.P. Heterophylly in *Ranunculus flabellaris*: the effect of abscisic acid on leaf anatomy / J.P. Young, R.F. Horton // Ann. Bot. — 1987. — 60. — P. 117—125.

О.М. Клименко

Институт ботаники им. Н.Г. Холодного,
ул. Терещенковская, 2, Киев, 01601

АНАТОМИЯ И УЛЬТРАСТРУКТУРА КЛЕТОК ЛИСТЬЕВ НАЗЕМНОЙ ФОРМЫ ГЕТЕРОФИЛЬНОГО ВОДНОГО РАСТЕНИЯ *NUPHAR LUTEA* (L.) SMITH.

Приведены данные по анатомическому строению, ультраструктуре хлоропластов, параметрам флуоресценции хлорофилла и содержанию пигментов в наземных листьях водного гетерофильного растения *Nuphar lutea* (L.) Smith. Показано, что высокая пластичность фотосинтезирующего аппарата этого вида способствует успешной адаптации растения к произрастанию на суше.

Ключевые слова: *Nuphar lutea*, листья, анатомия, ультраструктура клеток, пигменты, фотосинтез

E.N. Klimenko

Institute of Botany of National Academy of Sciences of Ukraine,
Tereschenkivska St. 2, 01601, Kyiv, Ukraine

LEAF ANATOMY AND CELL ULTRASTRUCTURE OF THE TERRESTRIAL FORM OF A HETEROPHYLLOUS AQUATIC PLANT *NUPHAR LUTEA* (L.) SMITH.

The data of firstly performed investigations of anatomy and cell ultrastructure, chlorophyll fluorescence parameters and the pigment content in leaves of the terrestrial form of heterophyllous aquatic plant *Nuphar lutea* (L.) Smith. Unlike submerged near-bottom leaves terrestrial leaves are similar to floating leaves on investigated patterns and they are similar to leaves of sun-plants. High plasticity of the photosynthetic apparatus in heterophyllous aquatic plant was shown, that provides photosynthesis and water plant adaptation to growth in air at the riverside.

Keywords: Nuphar lutea, leaf, anatomy, heterophylly, cell ultrastructure, pigments, photosynthesis

Рекомендує до друку

Надійшла 20.06.2013

М.М. Барна

УДК 581.526.33(447.43)

І.А. КУЗЬ

Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка
вул. І. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, Хмельницька обл., Україна, 32300

ФЛОРА СХИЛОВИХ БОЛІТ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ПРИДНІСТРОВ'Я

Досліджено флору схилових боліт Кам'янецького Придністров'я, виявлено її особливості та відмінності у порівнянні з флорами подібних боліт сусідніх регіонів.

Ключові слова: флора, схилове болото, Кам'янецьке Придністров'я

На сучасному етапі розвитку флористики одним із пріоритетних завдань при дослідженні й збереженні фіторізноманіття та формуванні екологічної мережі будь-якого регіону є інвентаризація флори та проведення її порівняльного аналізу з подібними флорами. Кам'янецьке Придністров'я – флористичний підрайон Середнього Придністров'я, що займає південну частину схилу Подільської височини від р.Збруч на заході до р. Калюс на сході. Він вперше був виділений Г.О.Кузнєцовою в 1953 році та названий Б.В. Заверухою в 1985 році [5]. В системі фізико-географічного районування України [11] досліджувана територія належить до Західно-Подільської та Придністровсько-Подільської областей Західно-Української провінції Лісостепової зони. Заболоченість вказаного регіону не перевищує 1% загальної площі. Болота розвиваються переважно в заплавах річок і в балках та належать до заплавної або заплавно-притерасних. В умовах горбистого рельєфу Подільських Товтр трапляються також схилові або, так звані, “вісячі болота”, тобто болота, що займають схили у місцях виходу джерел або ґрунтових вод. Феномен утворення боліт на схилах в місцях виходу джерельних вод відомий в усіх природних зонах України. Але найбільше вони поширені в лісостепових районах та в Карпатах. Вони одержали назву “вісячих боліт” і добре відомі у гірських регіонах в різних місцях Землі [6].

В Україні типові вісячі болота описані в Карпатах Ю.Р. Шеляг-Сосонко [14], Т.Л. Андрієнко, С.Ю. Попович [1], І.І. Чорней та ін. [13]. Трапляються вони також і на рівнинній території в місцях зі складним рельєфом та водотривкою корінною породою. Зокрема, в степовій зоні України в північно-західному Причорномор'ї описані вісячі болота («мочари») та їх рослинний покрив В.С.Ткаченко [9]. На Поліссі подібні болота описані на схилі долини р. Жерев [4] та на схилах долини р. Тетерів [3]. Відомі вони також і на Західному